

теоретичний рівень, вузькість історіографічної та джерелознавчої бази, ілюстративно-констатаційні, неевристичні підходи, що виявляється в реєстраційній фотографічності, описовості, фактографічності викладу, притаманному багатьом публікаціям з історико-бібліотечної тематики.

Предметом історіографічного дослідження має стати цілісний процес становлення та розвитку історико-бібліотечної думки в Україні у ХІХ–ХХ ст., під якими ми розуміємо закономірні, послідовні зміни в змісті та структурі науки відповідно до певних історичних етапів. Такі етапи визначаються не тільки просторово-часовими вимірами, а насамперед соціально-культурними умовами, якістю розробки історико-бібліотечних проблем, теоретико-методологічними підходами до визначення мети і змісту історичних досліджень, у певній мірі від

зовнішніх факторів, що пов'язані з організацією історико-бібліотечних вивчень (мережі відповідних установ, наявності належним чином підготовлених фахівців та ін.), і тому не завжди можуть збігатися із загальноприйнятими рамками періодизації історії України, мати свій алгоритм, підґрунтям якого є внутрішні процеси, іманентні саме вітчизняному бібліотекознавству і бібліографознавству.

Зрозуміло, що даною публікацією далеко не вичерпується коло питань, пов'язаних з розвитком концептуальних засад історіографії бібліотечної справи, тож слід розцінювати її передусім як першу спробу повернути увагу науковців до актуальної проблеми, як привід для дискусії задля подальшого розвитку вітчизняного бібліотекознавства.

Тетяна НОВАЛЬСЬКА

УНІК – перша науково-дослідна установа з вивчення проблем українського читачезнавства

У статті доводиться необхідність переосмислення досвіду українських науковців 20-х років ХХ ст., які у складі колективу Українського наукового інституту книгознавства вивчали проблеми читачівства. Сьогодні, незважаючи на багаторічне замовчування їхніх здобутків радянськими ідеологами, читачезнавство продовжує розвиватись як окрема галузь науки, даючи сучасним ученим підґрунтя для досліджень у цій сфері.

Осмилення досвіду та шляхів розвитку українського читачезнавства в 20-ті роки ХХ ст. диктується не лише пізнавальними завданнями бібліотекознавства, книгознавства та літературознавства. Воно є актуальним у зв'язку з сучасними проблемами, викликаними кризою читання, книговидавництва та книгорозповсюдження в Україні.

Криза читання спостерігається не лише в нашій країні, а і в багатьох, навіть розвинених, країнах світу, де відбувається зниження інтересу населення до друкованої продукції. У зв'язку з цим у Росії, Німеччині, Франції, Великобританії, Нідерландах, США та інших країнах світу прийняті Національні програми, спрямовані на подолання зазначеної проблеми. Сьогодні в Україні ці питання залишаються відкритими.

Доречним і своєчасним, на нашу думку, є подальше розгортання наукових розвідок щодо вивчення українського читача і читання, узагальнене поняттям «читачезнавство».

Дослідження читачезнавства як комплексної галузі наукового знання активізувалось у 70-ті роки ХХ ст. Російськими науковцями Б. Банком, І. Баренбаумом, А. Беловіцькою, А. Беляєвою, А. Ванєєвим, М. Дворкі-

ною, А. Рейтблатом, В. Стельмах, Б. Умновим та іншими проаналізовано і узагальнено значний масив матеріалів по основним розділам зазначеної дисципліни: історії читача і читання, психології читача та соціології читання.

У вітчизняних публікаціях окремі питання читачезнавства висвітлено в працях С. Зворського, Т. Ківшар, Г. Ковальчук, В. Лутовінової, Л. Одинокі, З. Савіної, М. Слободяника, І. Тимошенко, А. Чачко, Я. Хіміч та інших.

Надзвичайно важливим і водночас недостатньо дослідженим періодом залишається доба формування науково-теоретичних засад українського читачезнавства (20-ті роки ХХ ст.). Актуальність вивчення основних питань означеної теми не підлягає сумніву, бо саме тоді у складних політичних умовах спостерігався перехід від збирання розрізнених даних про склад читачів, читання до наукового узагальнення, класифікації та типізації користувачів, розробки спеціальної термінології, методології та методики вивчення читачів та читання.

Тож дослідження формування теоретичних засад читачезнавства в Україні важливе не лише в історичному аспекті, але й має значення для подальших практичних дій. Видатний український громадський і політичний діяч М. Грушевський підкреслював: «Без дослідження минулого дослід будь-якої доби безпомічно повисає

Новацька Тетяна Василівна, канд. іст. наук, доцент, докторант КНУКіМ.

в повітрі. Без знання минулого неможливе точне поняття про сучасне» [5].

Початок вивчення українських читачів – від постановки проблеми до практичних дій у цьому напрямі – спостерігається у другій половині ХІХ ст. Вагомий внесок у цю справу належав просвітянам, прогресивним діячам науки, літератури та культури України: Х. Алчевській, Б. Грінченку, В. Гавришу, М. Драгоманову, П. Кулішу, М. Костомарову, М. Павлику, подружжю Русових, І. Франку.

Перші спроби теоретичного обґрунтування основних розділів вітчизняного читачезнавства подано у працях українських науковців О. Білецького, Д. Балики, Л. Биковського, Б. Боровича, А. Виянівського, К. Довганя, В. Іванушкіна, Я. Керекеза, О. Потєбні, Д. Чижевського, Н. Фрідьєвої [12].

Суттєвий внесок у розробку наукових і практичних питань окресленої теми здійснили науково-дослідні та культурно-освітні установи, серед яких провідне місце належить Українському науковому інституту книгознавства – УНІК (1922–1936).

Український науковий інститут книгознавства було створено на базі Головної книжкової палати у Києві у 1922 р. Адміністративно УНІК було відмежовано від Книжкової палати і підпорядковано Науковому комітету Головпрофосвіти при Наркоматі освіти УРСР [10]. Основні функції УНІК у 1926 р. були: «1) розробка загальних проблем та методології бібліологічних дисциплін; 2) вивчення питання книжкової справи взагалі і як одного з елементів української культури, зокрема з боку а) історико-соціологічного, умови літературної творчості; б) технічного і естетичного; в) психологічного (книга та читач, бібліопсихологія, методи роботи з книгою, врахування інтересів читачів)...» [13]. Отже, вивчення читачів було визначено як одну із провідних функцій УНІК. Для її реалізації 1 жовтня 1926 р. створено при секції соціології книги Кабінет вивчення книги й читача, який формувався як науково-дослідна установа поетапно і став центром читачезнавчих досліджень у бібліотеках нашої країни.

Комплексні соціологічні дослідження читачів і читання в Україні розроблялись і проводились у 1926–1930 роках саме співробітниками Кабінету. Цьому сприяли такі фактори:

- наявність висококваліфікованих кадрів, які змогли розробити теоретичні й методичні основи діяльності;
- залучення до їх проведення значної кількості помічників на громадських засадах із бібліотек різних відомств;
- розповсюдження за допомогою періодичних видань інформації про початок, хід і завершення досліджень.

На першому (початковому) етапі відбувалась розробка завдань і установок, створювались дослідні групи. На другому – виконавці збирали основний матеріал; на третьому етапі здійснювалась обробка й систематизація отриманих результатів, що містились у надісланих до-

кументах. Завершувалась робота публікацією результатів у періодичних виданнях та у збірнику «Праці» Кабінету читачезнавства [4]. Д. Балика, Н. Фрідьєва, К. Довгань, Н. Біркіна, В. Шпілевич «надавали науковий і корисний матеріал не тільки для бібліотекарів, але й для всіх працівників книжкової справи, а за ясністю і легкістю викладу робота була доступна й широкому колу читачів» [8, с. 61].

Для досліджень були обрані такі теоретичні проблеми: психологія книжкового впливу взагалі; зміст книги з погляду бібліопсихології; бібліопсихологічна теорія М. Рубакіна і марксистська психологія; читачезнавство як проблема літературознавства; психологія сприймання літературного твору та аналіз його з цього погляду; місце історії читача в історії літератури; історія читача в Україні; принципи побудови популярної книги; сучасна українська популярна книга; техніка книги з погляду потреб масового читача; методика вивчення читача в бібліотеці, школі; методика самоосвіти в світлі бібліопсихології; патологія книги і боротьба з нею [6]. Вивчення означених питань виявило значний масив матеріалу з читачезнавства і заклало підґрунтя для наукових пошуків, як і сьогодні залишаються у полі зору науковців та потребують більш глибокого осмислення.

Працівники УНІК (уперше в колишньому Радянському Союзі) почали працювати над вивченням комплексної програми «книга–читач». Теоретично ця проблема була обґрунтована керуючим справами Кабінету В. Іванушкіним (1.10.1926–1.10.1927). У роботі «Проблема читачезнавства та її вивчення [Форми організації та методи роботи Кабінету вивчення книжки та читача при УНІК]» [7] він проаналізував теорію М. Рубакіна – одного з найвідоміших на той час науковця у питаннях вивчення читачів. М. Рубакін пропонував кожного читача і кожну книгу визначати певною формулою і бібліопсихологічним коефіцієнтом. Оптимальне співвідношення між формулою письменника, формулою книги й формулою читача мало дозволити, на думку М. Рубакіна, дати кожному читачеві «відповідну» книжку, оскільки сприйняття однієї і тієї ж книги у різних читачів відмінне [7, с. 9]. В. Іванушкін підкреслював необхідність скористатися позитивними методичними підходами, запропонованими М. Рубакіним, та стверджував, що характер впливу книги на читача залежить не від книги, а від психологічних особливостей читача [7, с. 6]. Науковець зазначав, що «як не можна казати про існування читача без книжки, так не можна уявити собі соціальної ролі книжки без читача як об'єкта впливу книжки». В. Іванушкін запропонував таке визначення читача: «соціологічна постать, що вступає в певний конфлікт зі змістом та формою книжки», – і тут же наголошував, що «психіка читача не є пасивним приймачем думок, а є критична, навіть при малому інтелектуальному розвитку, є апаратом, що коригує авторські думки» [7, с. 19].

Таким чином, вже в середині 20-х років ХХ ст. на основі теорії М. Рубакіна розвивались психологічні аспекти читачезнавства, до яких лише в 70–80-ті роки ХХ ст. повернулись російські науковці.

В. Іванушкін запропонував вивчати кожного читача, а не лише групи користувачів, як це було прийнято у тогочасній практиці, обґрунтував динамічність, рухомість читацької психіки, заклав теоретичні та методологічні основи вивчення комплексу «книга–читач», визначив мету, завдання, структуру, тактику і стратегію діяльності Кабінету.

Визначаючи методологічні засади діяльності Кабінету, В. Іванушкін виступав за демократичний, плюралістичний підхід у виборі методів досліджень і наголошував, що «слід визнати цілковиту волю співробітників у шуканні методичних принципів рішення покладених завдань» [7, с. 12]. На його думку, такий підхід мав забезпечити продуктивність та наукову глибину через перевірку різних напрямів у роботі Кабінету.

Результатом (продуктом) В. Іванушкін уявляв «методологічне та методичне обґрунтування використання книжки як об'єкта масового та індивідуального споживання й вивчення педагогічного впливу освітньої роботи на читача» [7, с. 9], тобто впритул підходив до практичного забезпечення проблеми книгокористування, яку активно в той час розвивав Д. Балика. В. Іванушкін вважав, що завданнями Кабінету є «наукова допомога робітникам книжки: бібліотекарів, бібліографів, видавців, письменників, авторів, й, нарешті, самому споживачеві – читачеві книжки, в роботі по виготовленню, виробництву та використанню книжки» [7, с. 10].

В. Іванушкін пропонував зосередитись у вивченні читача на дослідженні закономірностей змін у його психіці та залежності їх від суспільної ідеології. З метою наукового вивчення читача та читання автор розробив «формулу процесу читання та засвоєння книжки», що встановлювала співвідношення між статичними ознаками читача (а) – стан здоров'я, темперамент, природні здібності, спадковість, система виховання у дитинстві; динамічними ознаками (b) – класова приналежність, інтелектуальний розвиток, фах і особливості трудової діяльності, досвід читання, лексичний запас, вплив суспільної ідеології; властивостями книги як об'єкта споживання (c) і коефіцієнтом засвоєння книги читачем (d) – впливом книги на читача: $c:(a+b)=d$ [7, с. 21].

Звичайно, у тогочасних умовах відсутність напрацьованих методик індексації статичних і динамічних ознак, складність визначення психічних особливостей кожного читача робили неможливим практичне використання запропонованої формули для вивчення читача у бібліотеках. Проте, з точки зору розвитку наукових засад дослідження процесу читання як складного динамічного явища та особливостей розвитку й функціонування читацької психіки – здійснення експерименту з використанням запропонованого підходу – було б цікавим для сучасних українських фахівців.

Таким чином, керуючим справами Кабінету лише за один рік було здійснено значну роботу у теоретичному та практичному плані: першим у вітчизняному бібліотекознавстві запропоновано визначення читача як соціологічної постаті, розроблено формулу процесу читання та засвоєння книги, визначено об'єкт дослідження ком-

плексу «книга–читач», як певну комбінацію соціальних явищ, залучено до вивчення читачів працівників бібліотек (бібкорів).

Керівником Кабінету вивчення книги і читача у жовтні 1927 р. було призначено видатного українського бібліотекознавця Д. Балику, який майже одночасно був членом президії Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії Всенародної бібліотеки України, очолював секцію книгокористування. Для проведення практичних досліджень читачів під його керівництвом було розроблено комплекс методів, за допомогою яких здійснювалось вивчення основних соціально-демографічних груп читачів. Силами співробітників Кабінету було організовано та проведено Всеукраїнське обстеження стану бібліотек та їх роботи з читачами у 1927 р., вивчення читацького попиту у 41 бібліотеці республіки у 1928 р., дослідження читання художньої літератури робітничою молоддю у бібліотеках м. Києва та вивчення читацьких інтересів робітниць у 1929 р. Результати досліджень (1927–1929) виявили реальний стан бібліотечного обслуговування на місцях, відомчу приналежність бібліотек, склад та обсяг книжкових фондів; штатний розклад бібліотек, умови праці та організацію вивчення й обслуговування читачів в конкретних бібліотеках.

Вагомим є внесок Д. Балики у термінологічну систему читачезнавства. Він дав визначення таким поняттям, як «читацький інтерес», «читацький запит», «книгокористування», що і в наш час вживається в науковому обігу. Український бібліотекознавець запропонував виокремити у бібліотекознавстві бібліологічну соціологію як науку, що «виявляє кількісний та якісний склад друкованих творів, встановлює закони функціонування книги в процесі еволюційного розвитку» [2, с. 64], та бібліологічну педагогіку як «науку про організаційний вплив на споживача через поєднання знань про читача, книгу й організацію книг» [3, с. 12].

Співробітники Кабінету вивчення книги і читача займалися не лише розробкою й проведенням соціологічних досліджень. На засіданнях Секції соціології книги УНІКу заслуховувались і обговорювались наукові доповіді з проблем бібліотекознавства та книгознавства. Ряд доповідей вийшов друком як окремі видання, частина зберігається в Архіві УНІК [13].

У подальших планах Кабінету (1930–1931) була підготовка з'їзду бібкорів, вивчення проблем читачівства для істориків літератури, підготовка доповідей про досвід вивчення читачів у Голландії, Німеччині, США тощо.

Починаючи з 1930 р. поступово відбувається зміна політичного курсу, що призводить до боротьби з «ухилами», «ворожими ідеями», «буржуазним націоналізмом». Нищівній критиці був підданий як сам УНІК, так і його наукові здобутки в книгознавстві, бібліотекознавстві, бібліографії. І хоча УНІК існував до 1936 р., його видання не мали такого наукового значення, як публікації попередніх років [9, с. 124].

Таким чином, діяльність Кабінету вивчення книги і читача сприяла розвитку теоретичних засад українсько-

го читачезнавства та бібліотекознавчої думки, виникненню в Україні самостійної наукової школи соціологічних досліджень.

Активну діяльність з вивчення читача й книги планувала розгорнути Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії ВБУ у межах секції книгокористування під керівництвом Д. Балики. З метою організації систематичного збору матеріалів про книгокористування він пропонував організувати лабораторну роботу, взявши за приклад організацію діяльності та структуру Кабінету (УНІК). Проводити дослідження вчений пропонував на базі діючих у ВБУ галузевих читальних залів, консультаційного відділу та відділу «Україніка». Одним із перших Д. Балика звернувся до аналізу результатів читання читачів-українців. Разом зі співавтором О. Карпинською було визнано доцільність застосування у наукових бібліотеках анкетного опитування та обліку задоволеного (незадоволеного) попиту [11, с. 42–45]. У ВБУ планувалося виконати значний обсяг теоретичних і практичних завдань, проте здійснити задумане у повному обсязі науковцям не вдалося через відомі обставини, пов'язані зі суспільними процесами у республіці.

Отже, формування теоретичних засад читачезнавства в Україні припадає на 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. і характеризується аналізом широкого кола наукових проблем, що було підготовлено всім розвитком українського бібліотекознавства та літературознавства.

Провідна роль у вивченні читачів і читання належала спеціальним науково-дослідним установам, провідне місце серед яких посідає УНІК. Теоретичні, методичні та практичні здобутки співробітників Інституту дають підстави стверджувати існування в Україні у 20-ті роки ХХ ст. наукової школи читачезнавчих досліджень, ознаками якої були:

- ґрунтовно розроблена теоретична й методична основа досліджень читачів та їхніх інформаційних потреб;
- послідовний розвиток об'єктивної наукової думки; методологічних та методичних положень дослідження;
- їх поетапне структурування (підготовчий, експе-

риментальний, обробки інформації, формулювання висновків, впровадження результатів у практику);
► наявність фахових видань.

Протягом досліджуваного періоду у науковий обіг було введено такі терміни і поняття, як «читач», «читання», «читацький інтерес», «читацький запит», «книгокористування» тощо. Методи вивчення користувачів, що були започатковані в 20-ті роки ХХ ст., отримали свій подальший розвиток і активно використовуються в читачезнавстві на сучасному етапі.

Література

1. Архів НБУВ, ф. 47.
2. Балика Д. А. Библиологическая социология: определение, предмет, методы // Сов. библиография. – 1933. – Вып. 1–3. – С. 39–69.
3. Балика Д. А. Библиотечна педагогіка. – К., 1928. – 14 с.
4. Бібліотека і читач на Україні: Тр. УНІК. – Х.; К., 1930. – 241 с.
5. Грушевський М. С. Записка-протест з приводу висновків комісії чистки апарату ВУАН // П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв, М. С. Грушевський і Academia. – К., 1993. – С. 260–261.
6. Довгань К. [Кабінет вивчення книги і читача] // Бібліолог. вісті. – 1926. – № 3. – С. 83.
7. Іванушкін В. Проблема читачівства та її вивчення [Форми організації та методи роботи Кабінету вивчення книжки та читача при УНДІК]. – К.: УНІК, 1926. – 32 с.
8. Ковальчук Г. Дослідження стану бібліотек України та їх роботи з читачами у 1927–1928 роках // Історія бібл. справи в Україні. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 58–61.
9. Ковальчук Г. І. Історія розвитку книгознавства в УРСР в 20-ті роки: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1991. – 225 с. – Машинопис.
10. Ковальчук Г. Український науковий інститут книгознавства: історія та наукова діяльність // Бібліотекозн. і бібліогр. – 1992. – Вип. 31. – С. 102–110.
11. Матусевич В. В. Діяльність Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933 рр. – К., 1998. – 120 с.
12. Новальська Т. В., Тилошенко І. В. Внесок українських науковців у становлення і розвиток читачезнавства (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Бібл. вісн. – 2003. – № 4. – С. 18–22.
13. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 5, спр. 727, арк. 140–144.

Наукові події в житті бібліотечної співдружності СНД 2004 року

□ 22–24 квітня 2004 р. відбудеться Дев'ята міжнародна наукова конференція «Бібліотечна справа-2004: Загальна доступність інформації» (Росія, Москва). Кафедра бібліотекознавства Бібліотечно-інформаційного інституту Московського державного університету культури і мистецтв запрошує взяти участь в обговоренні питань, що пов'язані з програмою ЮНЕСКО «Інформація для всіх». E-mail для довідок: victors@mail333.com

□ 5–13 червня 2004 р. відбудеться одинадцята міжнародна конференція «Крим-2004» «Бібліотеки та інформаційні ресурси в сучасному світі науки, культури, освіти та бізнесу». Тема 2004 року – «Роль бібліотек, видавців і виробників інформаційної продукції в еволюції сучасного суспільства».

Регіональний координатор для України: crimea.ukr@gpntb.ru

□ 25–28 жовтня 2004 р. Бібліотека Російської академії наук (Росія, Санкт-Петербург) проводить VI Міжнародну наукову конференцію «Книга в Росії». Програмою передбачено роботу шести секцій: «Рукописна та стародрукована книга», «Книговидання та книгорозповсюдження», «Приватні книжкові зібрання та бібліотеки громадського користування», «Книга і суспільство», «Книги в контексті міжнародних зв'язків», «Проблеми збереження рукописної та друкованої книги».

Оргкомітет запрошує фахівців взяти участь у роботі конференції. E-mail: confer@rasl.nw.ru